

Az újra igekötő grammatikalizációja

Hegedűs Veronika

Nyelvtudományi Intézet

Nyelvelmélet és diakrónia
PPKE BTK, 2019. november 21–22.

- Előadásomban az *újra* határozószó igekötői használatának történeti kialakulását vizsgálom, ami a középmagyar kor vége felé kezdődhetett.
- Az *újra* a mai magyarban határozószói és igekötői funkciót is betölt.
- Jelentését tekintve:

egyrészt ismétlődést fejezi ki (repetitív jelentés),

másrészt az esemény részeként fennálló végállapot visszaállítását (restitutív jelentés).

(1) Anna újra ki-nyitotta az ajtót.

a. Anna kinyitotta már korábban is az ajtót [repetitív]

b. Az ajtó nyitva volt már korábban is [restitutív]

- Ezen olvasatokat elemezve, a nemzetközi szakirodalom – a megfelelő határozószók (pl. *again*, *wieder*) tulajdonságait vizsgálva – többféle megoldást javasol:
 - vagy sajátos lexikai jelentéseket vesz fel, azaz minden olvasathoz külön lexikai tétellel számol (Fabricius-Hansen 2001),
 - vagy a határozó szintaktikai pozíciójához köti egy elem értelmezési lehetőségét (Von Stechow 1996; részben Csirmaz 2015 a magyarra),
 - vagy mindkettőt szükségesnek tartja (Beck 2005, Patel-Grosz & Beck 2014; részben Csirmaz 2015 - pontosan az igekötő *újra* miatt).
- Szemantikailag ide tartoznak még az “ellenirányúságot” kifejező elemek (counterdirectionality), pl. *back* ‘vissza’.
- Egyes nyelvekben mindhárom jelentést képes egy elem kifejezni (l. Patel-Grosz & Beck 2014 a kácsi gudzsarátíró).

- Csirmaz (2015) a különböző magyar repetitív/restitutív határozószók szemantikai és szintaktikai tulajdonságait vizsgálja, röviden kitérve az igekötőkre is. Ezek az elemek:
 - (2) a. megint, ismét, újra, újfent; még egyszer
 - b. vissza
- Ezek közül a *megint* és az *újra* lehet restitutív is, vagyis kifejezheti azt, hogy a végállapot fennállta/létrejötte ismétlődött meg, de az ágens nem biztos, hogy azonos.
- Ezek közül az *újra* és a *vissza* igekötő is, nemcsak határozószó.
- A *vissza* régebbi kialakulású elem, igekötő voltát nem kérdőjelezné meg senki; az *újra* minden használatában viszonylag új, igekötőként pedig nem is minden (régebbi) felsorolásban jelenik meg.

- (3) a. Anna újra-olvasta az Anna Kareninát.
b. Anna újra-írta a levelet, amit elkezdtem.
- Mikortól tekinthető az *újra* igekötőnek? Milyen szintaktikai változáson ment át?
 - Amellett érvelek, hogy az *újra* alak határozószóként és igekötőként egyszerre terjed, mindkét funkciója eredetileg rezultatív másodlagos predikátumra vezethető vissza, ebben a funkciójában került az ige elé, ahol újraelemződött.
 - Igekötőként grammatikalizációja az *agyon*, *tönkre* elemekkel állítható párhuzamba, és nem a névutói eredetű igekötők grammatikalizációs mintájával.

- ① Bevezetés
- ② Adatok
- ③ Igekötők grammatikalizációja: a szintaktikai oldal
- ④ “Ismételt” változások
- ⑤ Összegzés

① Bevezetés

② Adatok

③ Igekötők grammatikalizációja: a szintaktikai oldal

④ “Ismételt” változások

⑤ Összegzés

Újra a középmagyar kortól

- Az *újra* középmagyar kori keletkezésű elem (D. Máta 2011)
- Korábbi szövegekben: *esmég/ismét*, valamennyire az *újonnan*, *megint* stb. határozókat találjuk, illetve a *meg* is előfordul 'vissza' jelentésben.
- Az ómagyar korpuszban (RMK, Simon – Sass 2012) nincs adat a normalizált szövegekben.
- Az Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpuszban (TMK, Dömötör és mtsai. 2017) 35 *újra* szerepel. (Összevetésképpen: 224 *megint*, 712 *ismét*)

- (4) melly sinlődésibül újra gyógyítatván (Bosz. 404, 1756)
- (5) s újra a búzát is megadják (Bark. 326, Barkóczy Krisztina 1711)
- (6) és szinten akkor bé hozták újra hozzám Debretzenben Csanádit
(Bosz. 101, 1756)
- (7) meg döbbsent, és vilekednyi ujja kezdett felülö
(jelentés?; Bosz 293, 1745)

A 35 előfordulásból:

- 14-szer közvetlenül az ige előtt áll – ebből 1 *megint újra*
- 6-szor közvetlenül igekötős ige előtt áll – ebből 4 alkalommal *ismét újra/megint újra*
- 4-szer posztverbális
- 10-szer a mondat bal perifériáján van – ebből össz. 3 *ismét újra / megint újra / újra ismét*
- +1 elliptikusnak tűnő mondat van *újra isméttel*

- Összesen 8-szor szerepel *ismét* vagy *megint* mellett (majdnem 23%)

(újra) ismét/megint (újra)

- Ezekben a mondatokban többnyire igekötős igét találunk, vagy nem közvetlenül az ige előtt állnak a határozók:

(8) az utan ismét újra le betegedvén (Bosz. 100., 1755)

(9) Egy kevesség beszélgetett a Tanú az Feleségével, megint újra el
szénderedett (Bosz. 158, 1754)

(10) s mast újra ismét azért cselekedték (Bosz. 430, 1750)

- Ezek ideális szintaktikai környezetet jelenthettek a repetitív jelentésű, a szerkezetbe magasabban beillesztett, egyértelműen határozószói használat grammatikalizálódásához.
- Egy olyan példa van a TMK-ból, amikor *megint* mellett és közvetlenül az ige előtt áll az *újra*, itt igekötőként van elemezve a korpuszban:

(11) hanem megh jövele után mingyárt masodik idszakára meghint
újra kezdette (Bosz. 283, 1742)

- 14 eset: 1 *megint újra* ((11)); 7 *kezd/kezdődik* vagy *kell kezdeni* előtt
- Az első előfordulások idejétől fogva igekötőgyanus a használata a *kezd* ige mellett, erre több példát is találunk Károlyi Sándor és felesége levelezésében, de a boszorkányperekben is előfordul.

(12) s újra kezdgjük, s jobban fognak folyni (Kár. 257, 1722)

(13) azért Szívem, nem láttam szükségesnek azokat újra kezdenem
(Kár. 307, 1723)

(14) azzonnal újra kezdődöt a konyhában valo zörgetis
(Bosz 283., 1742)

Közvetlen ige előtt pozícióban (folyt.)

- A *kell* + infinitivus előtti használata is lehet igekötőemelés:

(15) mert mindenüt újra kell kezdenem (Kár. 77, Károlyi Sándor 1705)

(16) jobbára egészen újra kell az gazdaságunkat kezdeni
(Kár. 148, 1717)

(17) mert az fiukot és Cselédet is mind újra kell ruháznom
(Kár. 267, 1722)

- De más igével is előfordul:

(18) és újra kérte a Fatenstül a Leánt a nevezett Legénnek
(Bosz. 291, 1745)

(19) melly sinlődésibül újra gyógyítatván (Bosz. 404, 1756)

(20) Leg utolszor Praefectus Uram parantsolattyára újra vizsgáltuk a dolgot
(Bosz. 510, 1756)

- Tehát: úgy tűnik, hogy az *újra* igekötői használata majdnem kezdettől fogva megvan, de igazán megbízható példákat a 19. századtól találunk, többféle ige mellett.
- A Magyar történeti szövegtár (MTSz) adataiból:

- (21) S vágyom újra-élni a mult / Kedves, édes perczeit
(Tompa Mihály 1863)
- (22) Én újraéledtem, s csak annyit mondtam: (1869–1872)
- (23) Csak azt tudta újraalkotni, amivel rokonságot érzett. (1917)

- Terjedésében előbb olyan kapcsolatokban látjuk, mint *újra(-)él* (=újra átél), *újraéled*, *újraszületik*, *újrakezd*, majd a 20. században egyre többféle ige mellett jelenik meg.
- (24)-beli használatában egyértelműen igekötőkre (és rezultatív másodlagos predikátumokra) jellemző tulajdonsága, hogy az inkább intranszitiv *él* ige mellett határozott tárgyat engedélyez, illetve olyan ige mellett áll, melyet ma önmagában nem tudna telicizálni ((*fel*)*támad*), vagyis ebben a példában is rezultatívknk tűnik.

- (24) a. S vágyom újra-élni a mult / Kedves, édes perczeit
(Tompai Mihály 1863)
- b. hogy ez a nemzet romokból újratámadhasson
(Móricz Zsigmond 1931)

① Bevezetés

② Adatok

③ Igekötők grammatikalizációja: a szintaktikai oldal

④ “Ismételt” változások

⑤ Összegzés

- A szakirodalomban többen érveltek amellett, hogy a hasonló adverbiumok (az angol *again*, a német *wieder* Stechow 1996) esetében a repetitív és restitutív jelentés közötti különbség levezethető az elem szerkezeti pozíciójából.
- Ez igaz lehet a magyar adverbium két jelentésére is: magasabban megjelenő határozószó esetén csak a repetitív olvasat elérhető (Csirmaz 2015)

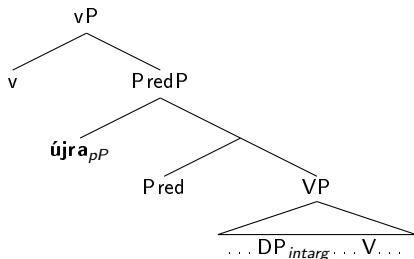
(25) Feri (megint/újra) óvatosan (megint/újra) ki nyitotta az ablakot.
(Csirmaz 2015: 272)

- Mi a helyzet az igekötővel? Hol kerül be a szerkezetbe? Hogyan grammatikalizálódott?

- A sublativusi alak és az önálló használata is azt sugallja, hogy a rezultatív/restitutív jelentés lehet elsődleges, ebből jött létre a repetitív jelentés (megtámogatva az *ismét/megint* által).
- D. Mátai (1989): “a határozószó igekötővé válása lényegében funkcióváltás következmény” (12. o); funkcióban fokozati különbség van közöttük (Pais 1956; Jakab 1976)
- Jelen esetben egy rezultatív másodlagos predikátum nagyjából párhuzamosan vált határozószóvá és igekötővé, egyazon környezetből kiindulva.

- Szintaktikai változás: az eredetileg rezultatív elemként az ige elé kerülő *újra*, később már ott kerül a szerkezetbe igemódosítóként. Igekötővé akkor válik, amikor funkcionális jelentése miatt (“végállapot ismételt elérése”) egyre több igével lesz használatos.

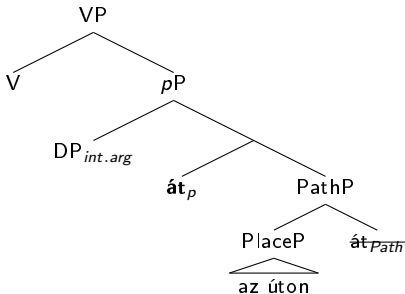
(26)

- Spec,PredP: É. Kiss (2006); Surányi (2009a,b); Hegedűs (2013) (máshol: Spec,AspP, Spec,VP)

- Ez a grammatikalizáció eltér attól a folyamattól, amelyen a korábban grammatikalizálódott, direkcionális névutókból kialakult igeekötők mentek át:

(27)

- Azaz: igekötők keletkezése nem csak egyféleképpen mehet végbe, és ez kihathat szinkrón viselkedésükre is (pl. az, hogy nem az ige alatt, a vonzatszerkezet részeként jelenik meg egy elem).
- A javasolt grammatikalizációs változás az újmagyar korban grammatikalizálódó szintén rezultatív/végpont jelentésű lexikális kifejezések esetére hasonlít, amilyen az *agyon* és a *tönkre* (Forgács 2004, 2005).
- Az újmagyar korra a másodlagos predikátumok egyre konzisztensebben az ige előtt jelenek meg semleges mondatokban, vagyis a forrásszerkezet gyakori.
- A rezultatív kifejezések az ige előtti pozícióban válnak funkcionálissá, de nem feltétlenül jutnak (még) el arra végső pontra, hogy pusztán funkcionális fejek legyenek.

1 Bevezetés

2 Adatok

3 Igekötők grammatikalizációja: a szintaktikai oldal

4 “Ismételt” változások

5 Összegzés

- (28) a. *megint*, *ismét*, *újra*, *újfent*; még egyszer
b. *vissza*

- A *meg* korai grammatikalizációjával és szemantikai kiüresedésével egyrészt a *vissza*, illetve a *hátra* vette át a direkcionális szerepét (l. J. Soltész 1959, D. Mátai 1989, D. Mátai 2011), közülük a *vissza* lett az ellenirányúságot kifejező igekötő (*vissza-tér*, *vissza-beszél*, *vissza-sír*)
- Továbbá a *meg* eredeti jelentésének elhalványodásával több “megerősített” formája alakul ki és terjed el a repetitív és restitutív jelentésekre:
 - Az *esmé*, *esmét*, *ismé*, *ismét* korán kialakul, alakja sokféle formában él, azután az *ismét* elterjed.
 - Az ómagyar korban nagyon ritka a *megint*, ami a *meg* alakot tartalmazza; a középmagyarban, és így a TMK-ban már gyakoribb.

- Új tőként belép a ciklusba az *újonnan*, *újólag*, sokkal később az *újfent* is.
- Az *újra* egyrészt elkezd terjedni repetitív jelentésben a középmagyar kor vége felé, másrészt a restitutív jelentése is megmarad határozószóként is, illetve a kialakuló igekötő is őrzi.
- Továbbá: igekötővé kezd válni a másik rezultatív raggal létrehozott *újjá* is. Az *újjá* igekötő úgy viselkedik, mint általában a többi igekötő és jelentése jól elválasztható az *újra* jelentésétől:

- (29) a. A zenekar 10 év után újra-alakul – változatlan felállásban.
b. A zenekar 10 év után újjá-alakul – új tag lép be.
- (30) a. Az ember egyes vallások szerint a halál után újra-születik.
b. Ha elmész egy gyógyfürdőbe, teljesen újjá-születsz.

- 1 Bevezetés
- 2 Adatok
- 3 Igekötők grammatikalizációja: a szintaktikai oldal
- 4 “Ismételt” változások
- 5 Összegzés

- Az *újra* alak határozószóként és igekötőként a középmagyar korban kezd terjedni, produktív igekötővé az újmagyar korban válik csak. (Alakja nem változik, jelentése nem igazán fakul (még).)
- Jelentése és funkciója eredetileg rezultatív másodlagos predikátumra vezethető vissza, ezért került az ige elé, ahol újraelemződött.
- Igekötőként grammatikalizációja az *agyon, tönkre* elemekkel állítható párhuzamba és nem a névutói eredetű igekötők grammatikalizációs mintájával. Az ige előtti predikatív pozícióban grammatikalizálódik módosítóvá.
- Kialakulása része egy nagyobb folyamatnak, amely során új elemek terjednek a 'repetitív' szemantikai osztályban.

Köszönöm a figyelmet!

Jelen kutatást az NKFIH 121386 sz. PD projektje támogatta.

- Beck, Sigrid. 2005. There and back again: A semantic analysis. *Journal of Semantics* 22. 3–51.
- Csirmaz, Aniko. 2015. Re Hungarian again. *Acta Linguistica Hungarica* 62(3). 263–295.
- D. Máta, Mária. 1989. *Igekötőrendszerünk történetéből*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- D. Máta, Mária. 2011. *Magyar szófajttörténet*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- É. Kiss, Katalin. 2006. The function and the syntax of the verbal particle. In Katalin É. Kiss (ed.), *Event Structure and the Left Preiphery. Studies on Hungarian*, 17–55. Dordrecht: Springer.
- Fabricius-Hansen, Catherine. 2001. Wi(e)der and again(st). In Caroline Féry & Wolfgang Sternefeld (eds.), *Auditor vox sapientiae: A Festschrift for Arnim von Stechow*, 101–130. Berlin: Akademie Verlag.
- Hegedűs, Veronika. 2013. *Non-verbal predicates and predicate movement in Hungarian*: Tilburg University dissertation.
- J. Soltész, Katalin. 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest.
- Jakab, István. 1976. *A magyar igekötők állományi vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Patel-Grosz, Pritty & Sigrid Beck. 2014. Revisiting *again*: The view from Kutchi Gujarati. In *Proceedings of Sinn und Bedeutung 18.*, vol. 18, 303–321.
- Stechow, Arnim von. 1996. The different readings of wieder ‘again’: A structural account. *Journal of Semantics* 13. 87–138.
- Surányi, Balázs. 2009a. Incorporated locative adverbials in Hungarian. In Katalin É. Kiss (ed.), *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*, 39–74. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Surányi, Balázs. 2009b. Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56(2-3). 201–249.